

s revolucí v roce 1989 může být Václav Havel příkladem za mnohé, pro něž byl přechod z jedné fáze do druhé obtížný.

V následujících úvahách a zkoumáních budeme tedy mluvit o veřejně působících intelektuálech v přelomových dobách. Zvláště se zaměříme na veliké pokušení fašismu a komunismu. Proč to pokládáme za zajímavé? Protože se jedná o pokušení nesvobody. Ti, kteří v takových dobách obstáli, nám umožňují vhled do podstaty svobody. Budeme tedy hovořit o veřejně působících intelektuálech jako svědcích svobodného ducha v časech zkoušek.

RALF DAHRENDORF: POKOUŠENÍ
NESVOBODY. INTELEKTUÁLOVÉ V
ČASECH ZKOUŠEK, Jinočany 2008.

3 Lákadla fašismu: vazba a vůdcovství

Velké zkoušky ve 20. století představoval fašismus, především německý nacismus, a komunismus, zvláště ruský sovětský komunismus neboli bolševismus. Opakovaně jsme zde už oba ismy označili jako pokušení, ještě silněji jako pokušení nesvobody. Toto slovo není zvolené náhodně. „Pojem ‚pokoušení‘ poukazuje na iracionální prvek kapitulace před nacismem,“ napsal Fritz Stern*. Myslím tím „kapitulaci“ ve smyslu *surrender*, tedy směsici povinnosti a oddanosti. Stejným způsobem mnozí propadli komunismu. Politika nesvobody byla svůdná; nejevila se pouze jako nutnost, ale měla specifické kouzlo. V čem její kouzlo spočívalo, je otázkou zásadní důležitosti.

Fritz Stern tuto otázku pojednal v zásadním eseji Nacismus jako pokušení. „Pokušení roku 1933 spočívalo ve víře v Hitlera jako vykupitele, a tím ve víře v národní obrození.“ Stern to dále rozvádí, píše o „víře v zázrak“, „božskou prozřetelnost“, celkově o „velice přitažlivém, nábožensko-mystickém elementu nacismu“. Potom hovoří o těch, kteří nás především zajímají, tedy o intelektuálech. Někteří pokušení odolali, zápolili s nacismem, varovali nebo protestovali. Jiní v nacismus uvěřili, ale později své přesvědčení odvolali slovy i činy.

* Fritz Stern (nar. 1926), americký historik německo-židovského původu. (Pozn. překl.)

Dokazují mé tvrzení, že nacismus představoval velké pokušení; určitý druh idealistů se mohl tím, že se hnutí podřídil, identifikovat s národem, rozvinout pocit sounáležitosti, který se ve Výmarské republice vytratil, a postavit se za věc, která vyžadovala oběti – bylo to tedy podřízení se nikoliv z malicherných důvodů kariérismu. Obezřetní lidé se pokušení poddali s výhradami, idealisté, pokud se stali nacisty, byli fascinováni hnutím vzhledem ke své vášnivě povaze.

Ve Sternově charakteristice poznáváme některé už zmíněné osobnosti. Definuje ale i prvky svůdnosti nacismu. Jsou především tři: První je vyjádřen slovy „pocit sounáležitosti“, je to touha po vazbě. Stern cituje Huga von Hofmannstahla, jeho popis smyslu „konzervativní revoluce“: „Není to svoboda, co hledají, ale vazba.“ Tu nacisté slibovali.

Mladším ročníkům se zdá zarážející, že vazba a pocit sounáležitosti se „za Výmarské republiky vytratil“. Copak nebyla německá společnost provázaná rigidními, takřka stavovskými strukturami? Nebyla snad velmi vzdálená individualismu bez závazků, jaký existoval například v anglosaských zemích? Přitom absence společenské závaznosti byla skutečně jedním z témat intelektuální debaty o volebních vítězstvích nacistů. Theodor Geiger* se ještě v roce 1932 domnívá, že zklamání širokých vrstev z hospodářské situace nahrává jedné straně – NSDAP –, jíž se zřejmě „navzdory ekonomické danosti epochy podaří místní ekonomické vazby mnoha vrstev překonat ještě silnějšími vazbami jiného druhu“. Hannah Arendtová už v roce 1951 podává všeobecné vysvětlení totalitarismu vyplývající z „vysoce atomizované masové společnosti“, v níž se situace člověka – Arendtová říká masového člověka – vyznačuje „izolací a absencí normálních sociálních vztahů“.

* Theodor Geiger (1891–1952), německý sociolog. (Pozn. překl.)

Má-li Heideggerova řeč o sebestvrzení německé univerzity nějaké téma, je to vazba v kontrastu se svobodou. Pro freiburského rektora byla akademická svoboda „falešná, protože byla záporná“. „Pojem svobody německého studentstva se nyní vrací ke své pravdě. Z ní se napříště odvíjí vazba i služba německého studentstva.“ Heidegger pak s jemně platonskými názvy vysvětluje tři organizační formy této vazby: „vazba k národnímu společenství“ skrze „pracovní službu“, „vazba ke cti a osudu národa“ skrze „brannou službu“ a „vazba k duchovnímu poslání německého národa“ prostřednictvím „služby vědění“.

Tato trojí vazba – skrze národ na osud státu v duchovním poslání je pro německou existenci rovnocenně původní. Z toho vyplývající trojí služba – pracovní služba, branná služba a služba vědění – je stejně nutná a stejně hodnotná.

Asi to nebyla právě ta vazba, kterou lidé hledali ve světě, jak ho popsala Arendtová a další; nicméně jsou to metody, jimiž nacismus sliboval vybudovat formy solidarity. Měly poskytnout jednak „společenství“ ve smyslu Richarda Tönniese. K tomu patřily relativně abstraktní jednotky jako národní společenství, ale také nanejvýš konkrétní „články hnutí“ nikoliv náhodně nazvané družina, oddíl, kmen. Povaha těchto vazeb byla stejně umělá jako ideologie krve a půdy, z níž vycházela. Na druhou stranu vazba sugerovala také „totální mobilizaci“ demonstrovanou spořádanými masami, chorobně velikášskými průvody a inscenacemi Alberta Speera. Takové akce byly velkým pokušením pro mnohé, ať už se předtím cítili atomizováni a ztraceni, nebo necítili. Tato představení byla mimochodem pokušením i pro intelektuály, kteří vyznávali kulturní pesimismus německé tradice (*Der Rembrandtdeutsche* – Rembrandtovský Němec) a estetizované vize totálního řádu a pořádku (*Der Arbeiter* – Dělník).

4 Lákadla komunismu: vazba a naděje

„Bolševismus a fašismus se vzájemně ovlivňují, podmiňují, limitují a potírají, především však vyrostly ze stejné půdy – války; jsou potomky stejné historie.“ François Furet, pronikavě uvažující historik, vidí v první světové válce živnou půdu totalitních režimů. Jejich duchovní příprava však sahá hlouběji do minulosti. S tím souvisí to, co měl na mysli Nietzsche, když řekl: „Bůh je mrtev.“ Podle Fureta zaujaly v 19. století místo boha „dějiny“ jako určující síla lidských osudů; ve 20. století jsme pak prožívali *folies politiques*, šílenství politiky, které vzniklo z této substitute.

Furetova kniha o „velké iluzi“ pojednává hlavně o komunismu. Také v souvislosti s komunismem se velmi často mluví o „bohu“ a o „dějinách“. (Fašismus dával přednost „prozřetelnosti“ a své vůdce zbožšťoval). Jedním z nejdůležitějších svědectví o pokoušení komunismu – a následné deziluze – je kniha publikovaná poprvé v roce 1949, jež obsahuje životní zpovědi komunistických funkcionářů, a vyšla pod titulem *Der Gott, der keiner war* (Bůh, který nebyl). Anglický titul *The God That Failed* vyjadřuje zkušenost postižených ještě výrazněji: bůh, kterého hledali, selhal, protože to byl falešný bůh.

Richard Crossman, levicový intelektuál, poslanec za britskou Labour Party, spisovatel a editor této knihy, nebyl nikdy vystaven pokušení, které popsal. Řečeno slovy Arthura Koestlera, byl Richard Crossman „blahobytný ostrovní anglosaský antikomunista“. Umožňovalo mu to ale jasnější pohled na intelektuální „cestu ke komunismu a zase zpátky“, než měli dotyční komunisté.

Nejprve viděli [cíl] z velké vzdálenosti – tak jako viděli jejich předchůdci před 130 lety Francouzskou revoluci – jako vizi božího království na zemi; a tak jako Wordsworth a Shelley věnovali své schopnosti skromnému působení k uskutečnění této vize. Odvahy je nezbavily ani veškeré porážky profesionálních revolucionářů ani výsměch protivníků, dokud každý z nich sám neobjevil velkou trhlinu mezi svou vizí ráje a realitou komunistického státu – a konflikt svědomí dosáhl bodu zlomu.

Prvek zjasnění, jak jsme to nazvali, je mnohem zřetelnější v případě komunismu než v ideologii fašismu. Opakovaně se mluví o „víře“ a rovněž o takové víře, jež je srovnatelná s vírou náboženskou. Manès Sperber (který není v Crossmanově knize zastoupen) působivě popisuje, jak po ztrátě víry v boha svých předků, především však otce – pozvolna zrál pro přijetí náhradní víry v komunismus. Arthur Koestler líčí konverzi k nové víře, k níž dospěl proto, že žil v „dezintegrované společnosti, která žížnila po nějaké víře“, a proto podlehl „lákadlu nového zjevení, které přicházelo z Východu“.

Zde se dotýkáme významného rozdílu, jímž se komunismus lišil od fašismu, věroučná kvalita intelektuální víry v komunismus byla výrazně silnější. Fašismus uváděl v pokušení kromě jiného principem vůdcovství, komunismus lákal abstraktněji setrvalými dějinnými silami, především však nadějí. Fašismus byl ideologií současnosti, komunismus přísahal na budoucnost. I když takřka všichni komunisté první hodiny podnikli oficiální cestu

do Sovětského svazu a nechali se omámit potěmkinskými vesnicemi, přece jen tehdejší reálný socialismus nebyl ještě onou zaslíbenou zemí, nýbrž jen prvním krokem na cestě k ráji na zemi.

Přítom naděje byla nesena zvláštní jistotou, protože pro její vyznavače to nebyla jen touha po lepším světě, ale i víra v historickou nutnost jeho příchodu. Právě to má na mysli Furet, když říká, že „dějiny“ nastoupily místo boha. Dokonale dobrá společnost nastane, protože dějiny to tak chtějí. To je Marx v nejbrutálnější verzi „historické nutnosti“: „Nejde o to, co si zatím jako cíl představuje ten či onen proletář nebo dokonce veškerý proletariát. Jde o to, co je nutné vzhledem k historickému období dělat.“ Cesta k cíli se bude vyznačovat blouděním a překážkami, ale ty lze vydržet, jsou přímo nutné, protože neúprosný zákon dějin je stejně neproniknutelný jako boží vůle v kontextu náboženské víry. Tak se někdy nesmělo dokonce ani bojovat s fašismem – v roce 1933 v Německu, potom zase koncem španělské občanské války, protože ten byl jen nevyhnutelným krokem na cestě k revoluci a očekávanému cíli.

Zkušenosti, které byly důvodem komunistické naděje, jsou přitom zcela pochopitelné. Většina přívrženců vnímala situaci dělníků a nerovnost kapitalistické společnosti jako nesnesitelnou. Další krok však byl už nejistější, protože zvláště v „růžovém desetiletí“, od počátku hospodářské krize v roce 1929 až k Hitlerově paktu se Stalinem v roce 1939 viděli mnozí intelektuálové naděje v rovnost nebo aspoň ve spravedlnost jen v rukou komunistů. „Jak mohli tyto intelektuálové akceptovat Stalinův dogmatismus?“ ptá se skeptický Angličan Crossman. On sám „nikdy nepocítil sebemenší pokušení, byl prostě nepolepšitelný nonkonformista, jemuž praktická politika Labour Party vyhovovala lépe než náboženské sliby komunistů. Richard Wright*, americký černošský autor,

* Richard Wright (1908–1960), od roku 1946 do smrti žil ve Francii. Titul jeho románu *Black Power* zlidověl. (Pozn. překl.)

v příspěvku pro Crossmanovu knihu zřetelně ozřejmuje kvalitu pokušení jako naděje právě při líčení svého rozchodu s komunisty.

V hloubi srdce jsem věděl, že už nikdy nebudu moci psát tak [jako dřív], už nikdy nebudu vnímat život tak průzračně jasně, už nikdy nevyjádřím tak vášnivou naději a nebudu se tak cele angažovat ve víře v něco.

Víra, dokonce i náhražková víra, je už jistým způsobem vazbou. Slovo *ligare* pro vázanost ukazuje, že jde o ligatury – propojení, podvázání. Náboženská víra potřebuje svatostánek, aby byla vazba závazná. Komunismus měl odpovídající organizaci ve formě politické strany. Fašismus sliboval svět, v němž budou staré vazby na krev a půdu nově pojaty a přetvořeny, komunismus nabízel určitou vazbu tady a teď, totiž stranu, která měla totální, takřka neotřesitelné nároky. Především pro intelektuály byla tato vazba skutečným naplněním, a to ne na jednu sezónu, nýbrž většinou po mnoho let, často celé desetiletí, někdy i déle.

Popisy přijetí do strany a jeho důsledky patří k nejdramatičtějším pasážím v životních zpovědích těch, kteří později vystřízlivěli. Vstoupit do strany znamená vzdát se dvou zásadních hodnot intelektuální existence – svobody a pravdy. Stephen Spender v podstatě nepatřil k těm, jejichž bůh selhal; jeho členství v komunistické straně trvalo je pár týdnů v zimě na přelomu let 1936–1937. Proto je schopen popsat cenu a bolest za příslušnost ke straně živě – a velmi anglicky. Jeho stranický důvěrník Chalmers mu dal na srozuměnou, že má napsat román, v němž budou komunisté vylíčení jako vysloveně nesympatiční lidé, kapitalisté naopak jako lidé laskaví, ale právě jako „historicky“ pomýlení. „Dějiny“ se totiž nestarají o dobrou nebo zlou vůli, tudíž ani o dobré nebo zlé činy, a dějiny zastupuje strana. Chalmers „akceptoval současné metody, protože jeho naděje se upírala k budoucnosti, a ta byla vším“.

Spenderovo líčení zásadního obětování rozumu (*sacrificium intellectus*) je bolestné ještě i při čtení. „Je-li obětování intelektuální svobody několika tisíc lidí [míní intelektuály] cenou, kterou je nutné zaplatit za chleba pro miliony, tak by se asi svoboda měla obětovat.“ U Koestlera, který straně skutečně propadl, to vyznívá ještě ostřeji:

Jak z morálního, tak z logického hlediska byla strana neomylná: morálně proto, že její cíle byly správné, tedy v souladu s dialektikou dějin, a tyto cíle ospravedlňovaly prostředky; logicky proto, že strana byla předvojem proletariátu a proletariát byl ztělesněním aktivního principu dějin.

Tak se naučili ti, co uvěřili v komunismus, ospravedlňovat před sebou i před ostatními každý manévr stranické taktiky. Protože se tak stále více vzdalovali od jednoznačného pojetí hodnot, které je do strany přivedly, pokušení se brzy proměnilo v zapletení. Psycholog Manès Sperber mluví o „nadosobním nutkavém vztahu“, který spočívá v tom, že „člověk musí kolem komunismu kroužit jako pronásledující i pronásledovaný“.

François Furet popisuje osud „věřících a zklamaných“ na příkladu životopisů tří intelektuálů, Pierra Pascala, Borise Souvarinea a George Lukáče*. Pro všechny tři platí, že v kritické době pro ně byl bolševismus díky straně „bezpečným přístavem a vězením zároveň“. „Politická svoboda mnoho neznamena, když lidé v nově získané a zachovávané rovnosti objeví novou morálku bratrství, hlásanou Kristem a zrazenou světem peněz.“

Vazba na stranu, a tím na hnutí – ve dvojím smyslu organizace a chodu dějin – je tak těsná, tak silná, že rozchod s ní je traumatickou zkušeností pro všechny, kteří ho uskutečnili. Většina z těch, které zde citujeme, se s komunismem rozešla, a mnozí to vnímali jako Richard

* Správně György Lukács (1885–1971), maďarský marxistický filozof, literární vědec a kritik. (Pozn. překl.)

Wright. Pro takovou zkušenost se ve fašismu včetně nacismu těžko najde paralela. Jistěže už v roce 1934 byli mnozí z původních entuziastů zklamáni. Odvrátili se, stali se z nich mlčenliví přísluhovači, nebo zvolili nějakou formu vnitřní emigrace. Možnost oportunistického jednání však vždy zůstávala otevřená. To bylo v případě komunismu vyloučené. Nároky komunistické strany měly od počátku absolutní charakter. Ztráta přesvědčení ohrožovala život. To platilo jak objektivně pro všechny osoby ve sféře sovětského vlivu, tak subjektivně pro ty, kteří museli konstatovat, že „spali s iluzí“, jak to formuloval Koestler v narážce na biblický příběh o Jákobovi, Ráchel a Lee. Ignazio Silone říká svými slovy, proč není snadné osvobodit se od komunistické strany: „Něco vždy zůstává a zanechává stopy na charakteru, a ty s sebou člověk nese celý život. Bije do očí, jak jsou exkomunisté snadno rozpoznatelní. Tvoří samostatnou kategorii jako bývalí kněží nebo bývalí aktivní důstojníci.“